

מסירת נוסח המקרא לאור תולדות האמונה הישראלית:
תיקונים משום כבודם של גדולי האומה
ומשום גנותם של רשעים
אלכסנדר רופא

בעיון קצר זה מבקש אני לאסוף יחדיו תיקונים שנעשו בנוסח של ספרי המקרא כדי לכבד את גדולי האומה ולהקלות את אלה שנחשבו לרשעים. היתרונות שיש באיסוף כתובים כאלה ברורים על פניהם: בהתקבצם יחדיו הם מלמדים אלה על אלה ומצביעים על מגמה כלשהי שהתקיימה אי־אז בין המסרנים של ספרי המקרא. כך ניתן ללמוד דבר מה על עולמם של הסופרים הנעלמים הללו – אמונותיהם וציפיותיהם. והתיקונים שהם הכניסו פה ושם בתוך ספרי המקרא ימצאו לא פחות מעניינים מהנוסח הקמאי שהיה לפניהם, שהרי הגרסאות הראשוניות יכולות לבטא גם דברים שבשגרה, ואילו הגרסאות המשניות עשויות להסגיר כוונות ומגמות.¹

*

1. את דבריי אפתח בכתוב מוכר שעל טיבו, לפי הידוע לי, לא נפלה מחלוקת:

ויקימו להם בני דן את הפסל, ויהונתן בן גרשם בן מ'שה הוא ובניו
היו כהנים לשבט הדני עד יום גלות הארץ (שופ' יח 30)

במסורה נשתמרה הידיעה שהנו"ן תלויה. וכן ניתנת בכתבי־יד עבריים גרסה חלופית: "בן מנשה" או "בן משה".² שינוי הגרסה הזה משתקף גם בתרגומים: בתרגום השבעים (תה"ש) כתבי־היד העתיקים וטיקנוס ואלכסנדרינוס גורסים "מנשה", אך שורה של כתבי־יד אחרים ותרגומים משניים (האתיופי, הסורי־הקספלי, וטוס לטינה) מציעים "משה";³ וכן תרגמה הוולגטה.⁴ את חילוף

¹ ראו א' רופא, "החשיבות ההיסטורית של גרסאות משניות בנוסח המקרא", בית מקרא, מג-ג-ד [קנד-קנה] (תשנ"ח), 218–226.

² ראו מהדורת BHS על אתר.

³ ראו: A.E. Brooke & N. McLean, *The Old Testament in Greek, I.4: Joshua, Judges and Ruth* (Cambridge: University Press, 1917), 870

⁴ ראו: B. Weber (ed.), *Biblia Sacra iuxta vulgata versionem* (Stuttgart: Württembergische Bibelanstalt, 1969), 1:351

הגרסה הזו נימקו חז"ל: "ויהונתן בן גרשם בן מנשה, וכי בן מנשה הוא? והלא בן משה הוא! ולמה נתלה דבר במנשה? אלא מלמד שתולין חובה בחייב" (תוספתא, סנהדרין יד, ח).⁵ ואולם ההסבר המדויק ניתן בידי רש"י, שניסח: "בן מנשה: מפני כבוד משה כתב נז"ן לשנות את השם, וכתבה תלויה, לומר שלא מנשה היה, אלא משה".⁶ ובכן, לא לכבודו של משה הוא הדבר שנכדו יהונתן יכהן במקדש דן, שבעיני דורות מאוחרים היו בו לפחות שלוש עבירות: הוא נבנה בניגוד לחוקי ייחוד הפולחן שבדב' יא 31 – יב 28, כלל בתוכו פסל ומסכה תועבת ה', ועוד נגזל בכוח הזרוע מהאיש מיכה בירכתי הר אפרים. תוספת הנו"ן הייתה אפוא ניסיון למנוע ממשה את הביזיון שהעטה עליו נכדו.⁷

2. בביקורו של יתרו כוהן מדין אצל משה נאמר:

ויצא משה לקראת חתנו וישתחו וישק לו וישאלו איש לרעהו
לשלום ויבאו האהלה (שמ' יח 7)

גרסה זו מקובלת על רוב עדי הנוסח, להוציא שינויים קלים. כך גורס כתב־יד מקומראן "ויביאהו" תמורת "ויבאו" (4QExod^c),⁸ בהסכמה עם השומרונים,⁹ וכן

⁵ וכן בשינויי לשון במקורות יותר מאוחרים; ירושלמי, ברכות ט, ב (יג ע"ד; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, 70–71): "ויהונתן בן גרשום בן מנשה: נז"ן תלוי – אם זכה בן משה, ואם לאו בן מנשה". וכן בבלי, בבא בתרא קט ע"ב; אדר"נ נו"א, לד; נו"ב, לו.

⁶ וכן ר' יוסף קרא ורד"ק; ראו: מ' כהן (עורך), מקראות גדולות 'הכתר': שופטים (רמתגן: אוניברסיטת בראילן, תשנ"ב), 167.

⁷ מקורות ודיונים הובאו במחקר לא מעט. ראו: C.D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible* (London: Trinitarian Bible Society, 1897; repr. New York: Ktav, 1966), 335–338; C. McCarthy, *The Tiqqune Sopherim and Other Theological Corrections in the Masoretic Text of the Old Testament* (OBO 36; Freiburg: Universitaetsverlag, 1981), 225–229.

⁸ ראו: J.E. Sanderson, "14. 4QExod^c", in *Qumran Cave 4, VII: Genesis to Numbers* (DJD 12; Oxford: Clarendon, 1994), 121.

⁹ ראו: A. von Gall, *Der Hebräische Pentateuch der Samaritaner* (Giessen: Töpelmann, 1914–18; repr. Berlin 1966), 153 שומרונים (חמישה כרכים; תל־אביב: [חמו"ל], תשכ"ב–תשכ"ה; נדפס מחדש בכרך אחד: תשכ"ו), על אתר.

בתה"ש.¹⁰ מעניינת יותר הגרסה העולה מתה"ש לפני כן: *καὶ προσεαχύνθησεν αὐτῶν*: כלומר "וישתחו [משה] לו". ואולם כנגדו גורס השומרונים:

ויצא משה לקראת חתנו וישתחוה/י למשה וישק לו וגו'¹¹

וכך מטעים נוסח זה שלא משה השתחוה ליתרו אלא יתרו למשה. תיקון גרסה זה ניתן היה לייחס להערצתם היתרה של השומרונים למשה, שהפכה אצלם לעיקר אמונה,¹² אם לא שהמגמה להכחיש שמשה השתחוה ליתרו עולה גם מתרגום נאופיטי הגורס:

ונפק משה לקדמות חמוי ושאל בשלמיה ונשק יתיה ושאלו גבר לחבריה מלין דשלם ועלו למשכנה.¹³

כלומר, תמורת "וישתחו (לו)" מתרגם נאופיטי "ושאל בשלמו". ככל הנראה אין כאן גרסה אלא תרגום פרשני. אך הוא מלמד שהמגמה להגן על כבודו של משה בכתוב זה לא הייתה מיוחדת לשומרונים, אלא הייתה משותפת לסופרי ישראל כולם, בין שהעתיקו את הכתובים בין שבאו לדרוש אותם.¹⁴

3. כתוב שלישי הנוגע למשה אין בו שינויי גרסה מהותיים, אך הציעו לתקן אותו בהשערה; זהו הקטע העצמאי בשמ' ד 24–26:

¹⁰ ראו: A.E. Brooke & N. McLean, *The Old Testament in Greek, I.2: Exodus and Leviticus* (Cambridge: University Press, 1909), 213

¹¹ לגרסה זו הסב את הלב אברהם גייגר: A. Geiger, *Urschrift und Uebersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwicklung des Judentums* (2nd ed.; Frankfurt 1875), 372 (a.M.: Madda, 1928). א' גייגר, המקרא ותרגומיו בזיקתם להתפתחותה הפנימית של היהדות, תרגם י"ל קרוא (ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ט), 239.

¹² ראו: J. Macdonald, *The Theology of the Samaritans* (London: SCM, 1964), 147–222

¹³ ראו: A. Diez Macho, *Neophyti 1, II: Exodo* (Madrid: Consejo Superior de Invest. Científicas, 1970), 117; לגרסת נאופיטי הסבה את תשומת לבי גב' עדי מרילי, ויישר כוחה!

¹⁴ על התאמה זו בין החומש השומרוני לתרגום נאופיטי העיר פרופ בפירושו לשמות. ראו: W.H.C. Propp, *Exodus* (2 vols.; AB 2; New York: Doubleday, 1999–2006), 1:623

ויהי בדרך במלון, ויפגשוהו ה' ויבקש המיתו. ותקח צפרה צר ותכרת את ערלת בנה ותגע לרגליו ותאמר כי חתן דמים אתה לי. וירף ממנו, אז אמרה: חתן דמים למולת.

זהו סיפור מיתי באופיו, שבו מיוחסת לה' פעולה דמונית, ולא בכדי ייחסו אותה בתה"ש ל"מלאך ה'". נושא הסיפור הוא משה, שה' פוגש במקום לינתו ומבקש להמיתו (פס' 24). צפורה נחלצת להציל את משה, אך כיצד? לפי הכתוב, במילת בנה. אך הוא לא נזכר לפני כן, וגם המילים "כי חתן דמים אתה לי" אינן הולמות לו. לפיכך, בהתחשב בקמאיותו של הסיפור, ובכך שהשורש ח'תן בערבית משמעותו "למול", ובמנהג הערבי הקדום למול את החתן לפני הנישואין,¹⁵ שיערו שלכתחילה הייתה הגרסה בפס' 25:

ותקח צפרה צר ותכרת את ערלתו [של משה] וגו'¹⁶

אין הדברים יוצאים מכלל השערה. אבל אם נכונים הם, יסתבר שהנוסח בפס' 25 תוקן מתוך שתי מגמות: (א) צריך היה להתאים את הסיפור לחוק שהייב את מילת הילודים ביום השמיני ללידתם; (ב) לא היה זה לפי כבודו של משה שיסופר עליו שלא נימול עד בגרותו ושאשתו צפורה מלה אותו! אם כך, יצטרף מקרהו של כתוב זה לשני המקרים האחרים שבהם ביקשו סופרים להגן על כבודו של משה.

4. וממשה נעבור אל דוד. בתפילתו שלאחר נבואת נתן אומר דוד משפט זה:

בעבור דברך וּכְלָבֶךָ עשית את כל הגדולה הזאת (שמ"ב ז 21)

בעבור עבדך וּכְלָבֶךָ עשית את כל הגדולה הזאת (דה"א יז 19)

¹⁵ ראו בערכו: W. Gesenius, *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch*, ed. F. Buhl (15th ed.; Leipzig: Vogel, 1910), 265–266

¹⁶ ראו: H. Gressmann, *Die Anfänge Israels* (2nd ed.; SAT 1.2; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1922), 35. ואחריו, עם השלמות חשובות: י"א זליגמן, "יסודות איטולוגיים בהיסטוריוגרפיה המקראית" [תשכ"א], הנ"ל, מחקרים בספרות המקרא, בעריכת א' הורביץ ואחרים (ירושלים: מאגנס, תשנ"ו), 11–45, בייחוד 37–38. בדעה אחרת: ש' טלמון, "חתן דמים", ארץ ישראל, ג [ספר מ"ד קאסטון] (תשי"ד), 93–96.

עדי הנוסח האחרים, כגון תה"ש, אינם רלוונטיים בכתוב זה. אולם ניתן להגיה אותו על-פי דרכי ההתבטאות של העברית המקראית. היה זה טורסיני שבהזדמנויות שונות החל משנת 1925 הצביע על ניב הלשון המבטא התבטלות של המדבר:¹⁷

מה עבדך, כי פנית אל הכלב המת אשר כמוני (שמ"ב ט 8)
 כי מה עבדך הכלב, כי יעשה הדבר הגדול הזה (מל"ב ח 13)

אותו ניב נמצא גם באכדית, במכתבי תל אל-עמארנה: *ardu kalbu*. חיזוק רב לזיהוי הניב ולמציאתו בשמ"ב ז 21 נתן גילויים של חרסי לכיש, שם חוזרת לפחות שלוש פעמים נוסחת ההתבטלות "מי עבדך כלב" (חרסים 2, 5, 6 וכנראה גם 21).¹⁸ מכל זה מסתבר בוודאות שבדה"א יז 19 יש לגרוס "בעבור עבדך וּכְלָבְךָ", וזאת הייתה הגרסה גם בשמ"ב ז 21.¹⁹ הקריאה "וּכְלָבְךָ" גם בשמואל גם בדברי הימים והגרסה "דברך" בשמואל שתיהן כאחת הם ניסיונות להעביר מדוד את ההשפלה העצמית שאותה נקט בתפילת ההודיה לה'.²⁰ יש כאן דוגמה מאלפת, כיצד מתוך כוונה להימנע מקושי תיאולוגי יצרו המסרנים טקסט קשה

¹⁷ ראו: H. Torczyner, "Dunkle Bibelstellen", in K. Budde (ed.), *Vom Alten Testament: Karl Marti zum 70. Geburtstag gewidmet* (BZAW 41; Giessen: Töpelmann, 1925), 274–280, at 275. ואחר כך: נ"ה טורסיני, הלשון והספר, ב: הספר (מהדורה שנייה; ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ך), 415; וגם בספרו: פשוטו של מקרא, ב: על ספרי הנביאים הראשונים (ירושלים: קרית ספר, תשכ"ה), 200.

¹⁸ נ"ה טורטשינר, תעודות לכיש: מכתבים מימי ירמיהו הנביא (ירושלים: החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ת"ש), 26–33, 127–136, 138–172, 217–220. וראו גם ש' אחיטוב, הכתב והמכתב: אסופת כתובות מארץ ישראל וממלכות עבר הירדן מימי בית ראשון (ספריית האנציקלופדיה המקראית, כא; ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ה), 54, 69, 72.

¹⁹ מצער הדבר שרוב רובם של הפרשנים, גם העבריים, דחו את הצעת טורסיני או התעלמו מדבריו. יוצא מן הכלל רודולף בפירושו לספר דברי הימים: W. Rudolph, *Chronikbücher* (HbzAT 21; Tübingen: Mohr, 1955), 132. A. Jones (ed.), *The Jerusalem Bible: Readers Edition* (New York: Doubleday, 2000), a.l.

²⁰ וכן כתב טורסיני בשנת 1925: "ואולי בהנעה (ווקאליזציה) גם נמנעו במכוון מן הגרסה הנכונה עבדך וּכְלָבְךָ" (התרגום שלי – א"ר).

מבחינה פרשנית. שהרי המשפט "בעבור דברך וכלבך עשית את כל הגדולה הזאת" איננו רצף פרוזאי קָלֶק.

5. באשר לשלמה, אפשר שתוקן הנוסח לכבודו בסיפור פגישתו עם אמו, בת שבע. בנה"מ כתוב:

[...] ויקם המלך לקראתה וישתחו לה וישב על כסאו (מל"א ב 19)

תמורת המילים "וישתחו לה" מוסר תה"ש: *καὶ κατεφίλησεν αὐτήν*, ונראה לומר שזו הייתה הגרסה העברית שלפניו: "וישק לה", בייחוד אם אנו מביאים בחשבון את התיקון בנוסח השומרוני בשמ' יח 7, שראינו לעיל. לא מן הראוי שמלך נכבד "ואהוב לאלהיו" כשלמה ישתחוה לכל אדם, ותהיה אפילו אמו. או שמא עולה מן התיקון מגמה אנטי־פמיניסטית כלשהי?²¹

6. תיקון אחר מסתבר שנעשה בדבריה של מלכת שבא לשלמה:

אשרי אנשיך אשרי עבדיך אלה העמדים לפניך תמיד השמעים את חכמתך (מל"א י 8)

אשרי אנשיך ואשרי עבדיך אלה העמדים לפניך תמיד ושמעים את חכמתך (דה"ב ט 7)

במל"א י 8 גורסים כתבי־היד של תה"ש "נשיך" (*αἱ γυναῖκές σου*) תמורת "אנשיך" של נוסח המסורה (נה"מ) וכן הווטוס לטינה והתרגום הסורי. גם בדה"ב ט 7 מציעים כתבי־יד אחדים של תה"ש ותרגום המשנה הארמני "נשיך" תמורת "אנשיך".²² מה טיבו של השינוי?

נראה לומר, בעקבות כרמל מקרתי, שהנוסח הראשון היה כאן "נשיך" והוא תוקן באופן מגמתי ל"אנשיך".²³ אמנם אין התיקון המשוער מכחיש שלשלמה היו נשים רבות, גם נוכריות, כמסופר בפירוט להלן (מל"א יא 1–8), אך הוא

²¹ לכתוב במל"א ב 19 הסבה את תשומת לבי פרופ' צפורה טלשיר, וישר כוחה!

²² ראו: A.E. Brooke, N. McLean & H.St.J. Thackeray, *The Old Testament in Greek*, II.3: *I and II Chronicles* (Cambridge: University Press, 1932), 493. הציטוט באפראט הוא בלטינית מתורגמת מן הארמנית.

²³ ראו מקרתי (לעיל הערה 7), 232–233. וכן פירש כבר קלוסטרמן: A. Klostermann, *Die Bücher Samuelis und der Könige* (KgKANT A.3; Nördlingen: Beck, 1887), 333

ממעט את משמעותן בתוך דברי השבח של מלכת שבא. אם נביא בחשבון הן את דברי הגנאי לריבוי הנשים של שלמה (במל"א יא 1–8 ובנחמ' יג 26) הן את ההשתקה הגמורה של העניין בספר דברי הימים (דה"ב, סוף פרק ט), יקל עלינו להבין מדוע ביקש מעתיק מאוחר להבליע את הנשים מדברי השבח של המלכה האורחת. לטובת קיומה של הגהה מגמתית בכתוב זה מעיד גם תיקון תאולוגי נוסף שבא בפרק, בתיאור כסאו של שלמה (בפס' 19): "ראשי עגל לכסה מאחוריו" הפך ל"וראש עגול [...]"²⁴.

7. פרשת גירושם של הגר וישמעאל מבית אברהם (בר' כא 9–21) פותחת בציון המניע לדרישת הגירוש מפי שרה:

ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק (פס' 9)

בתה"ש יש יתרה: *μετὰ Ἰσαακ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς* (παίζοντα), היינו בשחזור לעברית: "מצחק) את יצחק בנה"²⁵. היתרה נותנת טעם של מקוריות, באשר יש בה משחק מילים מוצלח על השם יצחק.²⁶ על הדעת עולה משחק מילים דומה (ואולי חלופי?) בבר' כו 8: "[...] וישקף אבימלך מלך פלשתים בעד החלון וירא והנה יצחק מצחק את רבקה אשתו". מכתוב אחרון זה ומכתובים דומים לו (בר' לט 14, 17) מסתבר מה הייתה הכוונה במילים "מצחק את יצחק": אלה היו משחקים מיניים, שבהם מטבע הדברים היה האח הצעיר בגדר אובייקט לאח הגדול. מכאן גם מתברר, מדוע בחרו מעתיקים למחוק את המילים היתרות, המיוצגות בתה"ש, מכתב־היד שלפניהם – כבודו של יצחק.²⁷

²⁴ בתה"ש: *καὶ προτομαὶ μύσχαυ τῶ θρόνῳ ἐκ τῶν ὀπίσω αὐτοῦ*

²⁵ וכן גם בכתבייד אחדים של הוולגטה: cum Isaac filio suo (ludentem)

²⁶ ראו: H. Gunkel, *Genesis: Übersetzt und erklärt* (3rd ed.; GHAT; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1910; repr. 1966), 228

²⁷ דעה זו שמעתי מפי פרופ' לורנס בסרמן (ירושלים), וכן עולה מפירושו של גונקל (בהערה הקודמת).

*

כנגד התיקונים משום כבודם של בחירי האומה עומדים מדרך הטבע תיקוני נוסח הבאים לגנות את המוחזקים כרשעים או לפחות להמעיט בכבודם.

8. נפתח בכתוב המתאר את פגישת עשו ויעקב:

וירץ עשו לקראתו ויחבקהו ויפל על צוארו וישקהו ויבכו (בר' לג 4)

תיבת "וישקהו" יש עליה נקודות לפי המסורה, מה שמלמד שהיה ספק בכתבתה.²⁸ ואכן בכ"י G של תה"ש בא אובלוס על יד התיבה ἐφιλάσεν (המתרגמת את "וישקהו"),²⁹ והוא המלמד שלדעת אוריגנס המילה הזאת יתרה, כנראה משום שלא הייתה לפניו בכתב-יד עברי (או יווני?). כללו של דבר, נראה שמעתיקים אחדים השמיטו את תיבת "וישקהו", משום שסברו שלא התאימה לאופיו של עשו, רשע מובהק לדעת הדורות המאוחרים.³⁰

9. בשמ"א יד 47–48 ניתן סיכום למלכותו של שאול:

ושאול לכד המלוכה על ישראל וילחם סביב בכל איביו, במואב ובבני עמון ובאדום ובמלכי צובה ובפלשתים ובכל אשר יפנה ירשיע. ויעש חיל ויך את עמלק ויצל את ישראל מיד שסוהו.

²⁸ ראו הדיון אצל גינזבורג (לעיל, הערה 7), R. Butin, *The Ten Nequodoth of the Torah*, with Prolegomenon by S. Talmon (New York: Ktav, 1969); וכן ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא (ספריית האנציקלופדיה המקראית, ד; ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ן), 170–171. יש להטעים שלפעמים באו נקודות כדי להטיל ספק לא בעצם קיומה של אות או תיבה אלא בנוכחות הגרסה. כך למשל בדב' כט 28: "והנגלת לנו ולבנינו עד עולם"; הגרסה הנכונה שם תשוחזר בעזרת תה"ש, כ"י B: "הנסתרות לה' אלהינו והנגלות לכם ולבניכם עד עולם", ואין כאן מקום להאריך.

²⁹ ראו: A.E. Brooke & N. McLean, *The Old Testament in Greek, I.1: Genesis* (Cambridge: University Press, 1906), 93

³⁰ ברבות הימים שינו הנקודות את ייעודן ושימשו כדי להידרש; ראו ספרי במדבר, סט (מהדורת הורוויץ, 65): "כיוצא בו 'וישקהו' – נקוד עליו, שלא נשקו בכל לבו; ו"ש בן יוחי אומר הלכה בידוע שעשו שונא ליעקב, אלא נהפכו רחמיו באותה שעה ונשקו בכל לבו". והשוו ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, תרגם א"א הלוי (ירושלים: מוסד ביאליק ויד יצחק בן צבי, תשמ"ד), 182–184.

בידיעות שהובאו כאן יש בוודאי משום הגזמה, כגון המלחמה במלכי צובה (תה"ש מוסיף עליהם את בית רחוב). מצד שני יש יסוד של מקוריות בציון המלחמה בעמלק: כאן היא לא נתפסה כחלק מהחשבון ההיסטורי עם עמלק מימי יציאת מצרים (כמו בסיפור המלחמה בפרק טו), אלא היא הצלה של ישראל מידי שוסיו, שודדי המדבר. בכל אופן, מלכותו של שאול סוכמה כאן באופן חיובי. לא רק ההצלה משוסי המדבר מבטאת זאת, אלא גם המילים "וילחם סביב בכל אויביו"; הרי זו הייתה המטלה שנתן שמואל לשאול כאשר משח אותו לנגיד: "אתה תעצר בעם ה' ואתה תושיענו מיד אויביו מסביב" (שמ"א י 1 [לפי תה"ש]). הווי אומר: שאול הגשים את התפקיד שיועד לו מידי הנביא. בתוך הרצף הזה צורמת המילה "ירשיע"; האמנם רצה הכתוב לומר, שבכל מקום עשה שאול מעשי רשע? הרי זו המשמעות של הפועל רש"ע בבניין הפעיל, הבאה בחשבון בכתוב זה.³¹ תה"ש מציע כנגד זאת $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\omega}\zeta\epsilon\tau\omicron$, וכנראה גרס "יִוְשִׁיעַ".³² אך נראה יותר, בהתאמה אל דברי שמואל במשיחת שאול (לעיל), לגרוס "יושיע". ואכן השאלה האם המלך הראשון יושיע את ישראל חוזרת כחוט השני בסיפורים האלה; כך גם בשמ"א ט 16; י 27.³³ מסתבר אפוא שהיה כאן לכתחילה שבחו של שאול, "ובכל אשר יפנה יושיע", וסופר בתקופה מאוחרת למדי הסב את הלשון לגנאי, "ירשיע".³⁴

³¹ בפרוזה המקראית היא באה בספרים המאוחרים: נחמ' ט' 33; דה"ב כ 35; כב 3; דנ' ט 5; יא 32. וכן ב"ד כ 26–27; ראו: E. Qimron, "The Text of CDC", in M. Broshi (ed.), *The Damascus Document Reconsidered* (Jerusalem: Israel Exploration Society, 1992), 48–49; א' קמרון, מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים, א (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ע), 21.

³² כך עולה מן הוולגטה, הגורסת צורת פעיל: superabat.

³³ וראו הדיון אצל מקרתי (לעיל, הערה 7), עמ' 234–236.

³⁴ וראו: S.R. Driver, *Notes on the Hebrew Text and Topography of the Books of Samuel* (2nd ed.; Oxford: Clarendon, 1913), 120. הוא ביכר את הגרסה "יִוְשִׁיעַ". זליגמן, לעומתו, העדיף "יושיע"; ראו י"א זליגמן, "גבורת האדם וישועת האל: הסיבתיות הכפולה בחשיבה ההיסטורית של המקרא" [1963], מחקרים בספרות המקרא (לעיל, הערה 16), 62–81, בייחוד 72–73. וכן ראו: א' ברטל, מלכות שאול: המלך הראשון בישראל (תלאביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב), 70, והערה 147.

10. הסיפור במל"א יט פותח בכך שאחאב מלך ישראל דיווח לאיזבל אשתו שאליהו ערך טֶבַח בנביאי הבעל (פס' ו). לאחר מכן שולחת איזבל לאליהו ומודיעה לו (לפי תה"ש):

* (אם) אתה אליהו ואני איזבל*; כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף, כי כעת מחר אשים את נפשך כנפש אחד מהם (פס' 2)

היתרה שבתה"ש נשאה חן בעיני רוב המפרשים של ספר מלכים,³⁵ ובצדק. יש בה הבעה של גאווה, ביטחון, תקיפות מלכותית ונמרצות שאפיינו את אישיותה של איזבל כפי שהייתה במציאות (מל"ב ט 31: "השלום זמרי הרג אדניו"?), וכפי שנקבעה באגדה (מל"א כא 7: "אתה עתה תעשה מלוכה על ישראל"?). עצמתה של איזבל הועמדה בזה כנגד עצמתו של אליהו. אבל מלבד זאת ניצבות זו מול זו שתי אמונות המבוטאות בשמות הגיבורים: שמו של אליהו ברור על פניו – 'אלי יהו'; וכנגדו שמה של איזבל, כפי שנתברר מחותם בן התקופה, "איזבל",³⁶ משמעו 'יש זבל', היינו זבול (= 'השר', כינוי לבעל) קיים! זוהי אפוא גם התמודדות של אישים דגולים המייצגים שתי אמונות – ה' והבעל.

כמובן עלתה השאלה מדוע נשמט המשפט הפותח מנה"מ.³⁷ יש שסמכו על הווטוס לטינה, הגורסת et dixit פעמיים: גם לפני המשפט הראשון ("אם אתה אליהו ואני איזבל") גם לפני המשפט השני ("כה יעשה אלהים" וגו'), ושיערו כי במקור העברי הוכפלה התיבה "לאמר", וכך דילג המעתיק בין התיבות השוות

³⁵ מתניוס ועד כוגן: O. Thenius, *Die Bücher der Könige* (2nd ed.; KEHAT; Leipzig: Hirzel, 1873), 230; M. Cogan, *1 Kings* (AB 10; New York: Doubleday, 2000), 450 בין העבודות האחרות נזכיר: H. Gunkel, *Elias, Jahve und Baal* (Tübingen: Mohr, 1906), 21; א' רופא, סיפורי הנביאים: הסיפורת הנבואית במקרא, סוגיה ותולדותיה (מהדורה שנייה; ירושלים: מאגנס, תשמ"ו), 164; א' סימון, קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים (ספריית האנציקלופדיה המקראית, טו; ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ז), 248–249.

³⁶ ראו: N. Avigad, "The Seal of Jezebel", *IEJ* 14 (1964), 274–276; וכן ר' הסטרין ומ' דייגימנדלס, חותמות מימי בית ראשון (ירושלים: מוזיאון ישראל, תשל"ח), 47.

³⁷ בין הראשונים תהו על כך שטדה ושוולי: B. Stade & Fr. Schwally, *The Book of Kings: Critical Edition of the Hebrew Text* (SBOT; Leipzig: Hinrichs, 1904), 156

(הומויוטלאוטון).³⁸ אין לשלול לחלוטין אפשרות זו. ואולם נראה לי יותר, לאור המגמה שכבר עמדנו עליה לעיל (בשמ"א יד 47), כי המשפט שבו ייחס המחבר לאיזבל מעמד מכובד כשוות ערך לאליהו היה לצנינים לסופרים מאוחרים שחרצו לחובה את דינה של איזבל ושל כל ביתה.³⁹ אם מגמה יש כאן, אפשר שהיא ניכרת גם בהמשך פסוקנו, יט 2, ובמל"א כ 10 (שבועה של מלך ארם). בשניהם מתרגם תה"ש כעין "כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף" וגו' (בלשון יחיד). נה"מ גורס בהם "כה יעשון (לי) אלהים וכה יוספון". נראה לי שתה"ש מייצג את העיקר ונה"מ – עיבוד. השבועה המקובלת בישראל הייתה בלשון יחיד,⁴⁰ ואולם המעתיקים לא סברו שיאה הדבר לשים בפי שליטים עובדי אלילים נוסח של שבועה של מאמיני ה'.

*

בסיכומו של דבר, עד כמה שניתן לי להכיר, התיקונים הללו, תיקונים של כבוד ושל קלון, אינם רבים, אך הם קיימים. ונראה לי שהם מנוגדים לדרך של הכתיבה ההיסטורית ושל הסיפורת שבמקרא. אלה אינן נוהגות לתאר את הגיבורים ב"לבן-שחור"; לכל היותר הן מספקות מדי פעם גרסאות הממעטות את מעשי הכשל של הגיבורים.⁴¹ התיקונים שראינו, לעומת זאת, משתדלים להיטיב את

³⁸ ראו: O. Eissfeldt, "Bist du Elia, so bin ich Isebel (1 Kön XIX 2)", in B. Hartmann & E. Jenni (eds.), *Hebräische Wortforschung: Festschrift zum 80. Geburtstag von Walter Baumgartner* (VT Supp. 16; Leiden: Brill, 1967), 65–70; Ph. Hugo, "Text and Literary History: The Case of 1 Kings 19 (MT and LXX)", in: M. Leuchter & K.-P. Adam (eds.), *Soundings in Kings: Perspectives and Methods in Contemporary Scholarship* (Minneapolis: Fortress, 2010), 15–34

³⁹ השוו דה"ב כב 3–2; כד 7.

⁴⁰ שמ"א ג 17; יד 44; כ 13; כה 22; שמ"ב ג 9, 35; יט 14; מל"א ב 23; מל"ב ו 31.

⁴¹ כגון בסיפורים על האב, האם והמלך הזר בבראשית יב, כ, כו; או פגישת ירמיהו והמלך צדקיה בירמיה לז–לח. על אלה האחרונים ראו ר' גולדשטיין, "השקר והשמועה: כפל הסיפורים על פגישת ירמיהו וצדקיהו ודרכי ההתמודדות בעת העתיקה עם קיומן של גרסאות מתחרות", מ' בראש וואחרים (עורכים), ש"י לשרה: מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו (ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ה), 17–35.

הטובים ולהרע עם הרעים בצורה קיצונית. מגמה כזאת מופיעה אמנם גם בספרות המקרא, אך רק בשוליה, בספר דברי הימים. כאן דוד ושלמה הם כליל השלמות, ירבעם ואחאב – תכלית הרשע. על כן מסתבר שמה שנעשה בספר דברי הימים במישור הכתיבה ההיסטורית נעשה בתיקוני הנוסח שראינו במישור הטקסטואלי. תיקוני הנוסח הללו נעשו אפוא החל מסוף המאה ה' לפסה"נ (זמנו המשוער של ספר דברי הימים) ועד שחדלו במודע מלתקן את הנוסח בספרי המקרא. בהמשך, משנתגבש הנוסח, לבשה מגמה זו צורה אחרת: מעשים אשר "נקראין ולא מתרגמין" ומעשים אשר "לא נקראין ולא מתרגמין" (כגון מעשה דוד ובת שבע ומעשה אמנון ותמר).⁴²

⁴² ראו תוספתא, מגילה ד, לא (מהדורת צוקרמנדל, 228). באחרונה דן בסוגיה מ"א צפור; ראו: M.A. Zipor, "The Blessing of the Priests Is not Read and not Translated", *Textus* 24 (2009), 221–237, ושם ספרות.

TEXTUAL CORRECTIONS IN DEFERENCE TO ISRAEL'S DIGNITARIES
AND IN AVERSION TO THE WICKED

Alexander Rofé

This article gathers instances where biblical manuscripts and versions attest to corrections made out of respect to virtuous heroes of Israel, and out of hatred towards persons considered as wicked. Some of these cases have been highlighted by former scholars; in any case they concern individuals acting in the following passages: Moses in Judg 18:30 (Rashi), in Exod 18:7 SP (Geiger) and in Exod 4:25 (Gressmann, Seeligmann), David in 2 Sam 7:21 and 1 Chr 17:19 (Torczyner [Tur-Sinai]), Solomon in 1 Kgs 2:19 LXX (Talshir) and in 1 Kgs 10:8 (C. McCarthy), Isaac in Gen 21:9 (Gunkel), Esau in Gen 33:4, Saul in 1 Sam 14:47 (Noeldeke by Budde), and Jezebel in 1 Kgs 19:2.

The tendency reflected by these corrections features in the writing of the Chronicler; therefore one can surmise that this kind of textual correction prevailed thereafter, in early Hellenistic times.

